NİKOLAY MARR

1864, Kutaisi - 1934, Leningrad (St. Petersburg)

Nikolay (Yakovleviç) Marr

Rus-Sovyet Doğu araştırmaları ekolünün en önemli temsilcilerinden biridir. Özellikle Kafkas halklarının dilleri, tarihleri ve kültürleriyle ilgilendi. Ani kentinde yaptığı arkeolojik kazılarla Ermeni kültürüne eşsiz katkılarda bulundu.

25 Aralık 1864'te Kutaisi'de doğdu. Babası İskoç, annesi Gürcü'ydü. Çocukluk yıllarını Gürcistan'ın Ozurgeti kasabasında geçirdi. 1884'te St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi'ne kabul edildi. Uzmanlığını Armenoloji, Kartveloloji, Farsoloji ve klasik filoloji alanlarında yaptı. 1891'de Petersburg Üniversitesi Armenoloji Kürsüsü'ne doçent, 1900'de Armenoloji-Kartveloloji Kürsüsü'ne başkan olarak atandı. 1901'de dilbilimi dalında doktor mertebesine yükseldi ve profesör unvanını aldı. 1910'da Osmanlı Devleti'nin Lazistan sancağına yaptığı seyahate ilişkin notlarını makale halinde yayımladı. 1915-16'da Urartulara ait çiviyazısı örneklerini araştırmak için Hovsep Orbeli'yle birlikte Van'a gitti. 1924'te paleontolojide analitik yöntemi geliştirdi ve bunu alfabesi

bulunmayan bir dizi topluluğun dillerine dair çalışmalarında uyguladı. 1922'de Lenin'in inisiyatifi ve tavsiyesiyle Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü'nü kurdu ve ölümüne dek idaresini üstlendi. 1925-30 yılları arasında Leningrad Devlet Kütüphanesi Müdürlüğü yaptı. 1930'da SSCB Bilimler Akademisi Yardımcı Başkanı seçildi. 1931'de SSCB Bilimler Akademisi Yafetoloji Enstitüsü'nü kurdu (daha sonra Dil ve Düşünce Enstitüsü adını aldı). 1933-34'te Yunanistan'ın güney kıyıları ve Kıbrıs'a gidecek bir bilimsel araştırma grubu oluşturdu.

Marr, edebiyat çalışmalarına Ermeni edebiyatı tarihçisi olarak başladı ve Yeğişe, Yeznig Goğpatsi, Ğazar Parbetsi ile Mkhitar Koş'un eserlerini inceledi. Edebiyat tarihine dair sorunları ele alarak elyazmalarını, Doğu Hıristiyan halklarının dillerindeki derleme ve vakayinameleri araştırdı. Eçmiadzin, Sina ve Aynoroz'a bilimsel amaçla yaptığı yolculuklar sırasında sayısız önemli yazılı anıtı, aynı tarihlerde, Akatankeğos'un Arapça eserini (Yunancaya çevrilmiş), Handztalı Rahip Gregorius'un Gürcüce elyazmasını keşfedip tanıttı. Movses Khorenatsi, Anonim (Sepeos), Hovhannes Gozern, Şota Rustaveli, Bedrizi ve daha birçokları üzerine makaleleri ve monografik incelemeleri bilimsel kaynak olarak eşsiz bir öneme sahiptir. Marr, Asur ve Yunan anıtlarının özgün yazıtlarını tekrar oluşturma çabasında Ermenice yazmaların önemine işaret etmiştir.

Ermeni-Gürcü tarihi-kültürel ortaklıklarını ortaya koyması, *via armenica*'yı (Transkafkasya'daki halkların kadim edebiyatlarının Ermenice aracılığıyla aktarılması) oluşturması, son derece önemliydi. Marr, Transkafkasya'daki halkların etnik ve mezhepsel tarihine de yoğunlaştı. Avrupalı bazı Doğubilimcilere (von Gutschmid, Carrière vs.)

karşı çıkarak, Movses Khorenatsi'nin Mar Apas Gadina olduğu yönündeki düşünceyi reddetti ve Khorenatsi'nin *Tarih*'ini yazarken elinin altında o kaynağı bulundurduğunu ispat etti. 1890'da Eçmiadzin ve Sevan'da, kütüphanelerdeki Ermenice elyazmalarını incelemesinin ardından Ermenistan'ın kadim topraklarında kazılara başladı. Agner, Şiragavank, Dvin, Zvartnots ve Garni'deki ilk kazılarla eşzamanlı olarak dikkatini Ani kazılarına (1893-1917, aralıklarla) verdi. Yörede ilk kez etraflıca planlanmış bir arkeoloji çalışması yürütülüyordu. Kazılar sırasında, Pakraduni krallarından I. Gagik'in heykelinin yanı sıra, Zvartnots'taki ünlü katedrale benzeyen Gagikaşen Kilisesi'ni ortaya çıkardı. Ani'deki kazılar sayesinde Ortaçağ şehir mimarisi, şehrin sosyal ve idari durumu, ticaret ilişkileri, zanaatlar vs. de inceleniyordu. Bu araştırmalarla ilgili kaleme aldığı yazılar, Ortaçağ Kafkasya tarihini araştırmak için yöntem ve araştırma planı sunuyordu. Yaklaşık 20 yıl süren kazılar, var olan algıları kökten değiştirdi ve Ermenistan'da akademinin temelinin atılmasına büyük katkıda bulundu.

Bilimsel çalışmalarının ilk dönemlerinde farklı dillerde elyazmalarını karşılaştırıp incelemekle uğraşan Marr, dilbilimi alanında terimlerle, edebi-kültürel karşılıklarla, etkileşimlerle ilgilendi. Dillerin doğuşuna dair teorik çalışmaları üç döneme ayrılır. 1908-16'da sadece Kartveli dillerini Yafetik olarak görüyordu; 1916-20'de buna Abhaz-Çerkes ve Dağıstan dillerini, üçüncü ve son dönemdeyse Pelasg, Etrüsk ve Bask dillerini dahil etti. Varsayımlarını bir araya getirerek oluşturduğu ve gitgide geliştirdiği "Yeni Öğreti" anlayışı, temelindeki bazı tutarsızlıklara rağmen bir ekol haline geldi; ancak sonraki yıllarda yoğun bir şe-

kilde eleştirildi. Günümüzde ise Marr'ın düşüncelerinin birçok doğru ve faydalı noktaya temas ettiği kabul ediliyor.

Sovyet Doğu araştırmaları Marr'ın önderliğinde yeni ufuklar edindi. "Armenoloji-Kartveloloji'yi İlgilendiren Elyazmaları ve Araştırmalar", "Ermeni-Gürcü Elyazmaları Kütüphanesi", "Ermeni Litografik Anıtları", "Dil ve Düşünce", "Kafkas Filolojisi'ni İlgilendiren Elyazmaları ve Araştırmalar", "Ermenistan'daki Dillerde Yafetik Öğeler" ve diğer yayınlar Armenoloji'nin önemli yapıtaşları haline geldi. Marr'ın bir grup öğrencisi belli başlı bilimsel alanlarda önemli rol üstlendiler.

Ermeni halkının ölümle yüzleştiği günlerde, özellikle 1916'da, Marr'ın gayretleri sayesinde Ermeni kültürüne ait birçok eser kurtarıldı. 1931'de Lenin Nişanı ile ödüllendirildi. 20 Kasım 1934'te Leningrad'da (St. Petersburg) hayatını kaybetti.

Başlıca yapıtları: *Eski Ermeni Dili Grameri: Etimoloji* (1903), *Sözlüklü Çan (Laz) Dili Grameri* (1910), *Kafkas Halklarının Sınıflandırılması* (1920), *Dilbilim ve Materyalizm* (1929), *Yafetik Teorinin Aydınlatılması Süreci Üzerine* (1930), *Ani: Edebi Kaynaklara ve Kadim Kentte Yürütülen Kazılara Göre Şehrin Bir Tarihi* (1934), *Dil ve Toplum* (1934), *Dilbilimin Temel Sorunları* (1936), *Dil Tarihinin Temel Sorunları* (1937).

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Marr, Eserleri ve *Lazistan'a Yolculuk*

1864'te Gürcistan'ın Kutaisi kentinde doğan Nikolay Yakovleviç Marr için, Kafkasya ve Doğu Karadeniz tarihine ışık tutan bir bilim insanı demek yanlış olmayacaktır. İskoçyalı bir baba ve Gürcü bir anneden doğan Marr'ın bir dil cenneti sayılabilecek Kafkasya'da yetişmesi, dillere yönelik ilgisine ve çalışmalarına zemin hazırlamıştır. Eğitimini St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde tamamlayan Marr'ın Gürcistan ve Ermenistan tarihi ve arkeolojisi alanlarında büyük katkıları olmuştur. Marr, eski Gürcüce ve Ermenice elyazmaları ve metinler yayımlamış, Ermeni Pakraduni hanedanının başkenti olan Ani'de kazılar yürüterek Kafkasya'nın kadim şehirleri ve manastırlarında arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

Nikolay Marr'ın Ani harabelerinde kazılar yürütme süreci, St. Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin 1880'de, Yakın Doğu ve İran'da arkeolojik çalışmalar yürütmeye karar vermesiyle başlar. Marr'ın yürüttüğü kazılar sayesinde Ani bölgesinde Surp Amenaprgiç Kilisesi gibi birçok yapı ortaya çıkarılmıştır.

Ermeni tarihini aydınlatması bakımından dönüm noktası sayılabilecek Ani harabeleri kazılarının bu köklü medeniyetin ihtişamını gözler önüne sermesiyle, bu dönemde Ermenilerle ilişkileri zaman zaman gergin bir seyir izleyen Rus otoriteleri endişeye kapılır ve kazılar durdurulur. Bu kararın ardında kazıların Ermenistan üzerindeki Rus etkisini sekteye uğratacağı düşüncesi de olmalıdır.* Marr, 1934'te yayımlanan Ani kazılarıyla ilgili kitabında, yaptığı kazılara dair bilgiler aktarır, ancak burada 1913'e kadar olan anılarına yer vermektedir. 1917'ye kadar devam eden kazılara dair hiçbir şey yayımlanamamış ve varolan kayıtlar I. Dünya Savaşı sonunda ortadan kaybolmuştur. Ancak bölgede Marr ile birlikte çalışan Ardaşes Vruyr'a ait anı türünde notlar, kazılar hakkında bilgi içermektedir (Ardaşes Vruyr, *Anium* [Ani'de], Erivan, 1979).

1917 Ekim Devrimi'ne kadar bölgede devam eden Rus arkeoloji kazıları, 1918 yılına gelindiğinde Türk ordusunun bölgeye yaklaşması nedeniyle durma noktasına gelir. Ortaya çıkarılan eserlerin bazıları Erivan'a götürülse de birçoğu mecburen kazı alanında bırakılır. 1922 yılında bölgeyi tekrar ziyaret eden Ardaşes Vruyr, notlarında kazı alanındaki eserlerin yağmalandığını ve yok edildiğini belirtir.

Arkeoloji alanındaki çalışmalarının yanı sıra, Nikolay Marr'a Sovyet Rusyası'nda bilinirlik sağlayan asıl çalışması dilbilim alanında olmuştur. Marr, kendine ait bir adlandırma olan Yeni Dil Öğretisi (Новое учение о языке - *Novoye uçeniye o yazıke*) ile dilin toplumsal sınıfla ilişkili olan özü, tarihi ve kökenine dair bir teori geliştirir. Bu teori zamanla Yafetik Teori, Yafetoloji ya da Marrizm adını al-

* "Nikolai Marr and His Excavations at Ani", (Çevrimiçi), http://www.virtualani.org/marr/index.htm, 12 Ekim 2015.

mış ve SSCB hükümeti tarafından 1920'lerin sonundan 1950'lere kadar desteklenmiştir. Bu teoriye göre dil, insanın çalışırken çıkardığı seslerden meydana gelir. Tüm dillerin tüm kelimeleri ortak bir kökene sahiptir ve *Sal, Ber, Yon* ve *Roş* olarak adlandırılan dört sesten türemiştir. Ortak özelliklerine rağmen bu dört sese farklı sosyal gruplar farklı anlamlar yüklemişlerdir. Marr'ın teorisi devlet ve akademi tarafından sıkı bir şekilde desteklenir ve dönemin Moskova Devlet Üniversitesi rektörü A. Y. Vışinski, 1927'den itibaren Marrizm'in eğitim programına entegre edilmesini uygun görür. Lakin Bilimler Akademisi'nin başında bulunan deneyimli dilbilimci A. A. Şahmatov, yeni dilbilim teorisinin akademi sınırları içerisine girmesine engel olur. Teorinin ve Marr'ın çalışmalarının Bilimler Akademisi çevresinde desteklenmesi, ancak Şahmatov'un ölümünden sonra akademinin doğubilimcilerin hâkimiyetine girmesiyle mümkün olur. 1920'lerin sonlarından itibaren dönemin devlet politikası doğrultusunda çalışmalarına Marx ve Engels'ten alıntılar eklemeye başlayan Marr, öğretisinin Marksist dilbilime uygun olduğunu savunmaya başlar. Dilbilimci P. A. Drujinin'in aktardığına göre Nikolay Marr, herhangi bir bilim insanına başarı getirebilecek işlere imza atar, ancak Sovyet iktidarının başa gelmesiyle çalışmalarını siyasi çevrelerle işbirliği içinde yürütür. O vakitler bilim dünyasındaki radikal söylemlerden uzak durma alışkanlığı Nikolay Marr tarafından bozulmuş, adeta, siyasi ve toplumsal alandaki devrimlerin bilimsel bir yankısı hayata geçirilmiştir.* İktidara yakın duruşu sayesinde Marr, Kültür Tarihi Devlet Akademisi, Bilimler Akade-

* P. A. Drujinin, *Yafetiçeskie zori v Rossiyskoy akademii nauk*, Moskva, Nezavisimıy filologiçeskiy jurnal, No: 119, 2013.

misi, Kafkasya Bilimler Akademisi, SSCB Halk Komiserleri Kurulu, Tüm Rusya Merkezi Yönetim Komitesi gibi kurumlarda görevler üstlenmiştir.*

19. yüzyılda dilbilim alanında karşılaştırmalı bir yöntemin benimsenmesiyle birlikte ortak bir ata dilden türediğine inanılan dil aileleri düşüncesi, beraberinde İbrani mitolojisindeki figürlerden esinlenen Semitik, Hamitik ve Yafetik (Nuh'un oğulları Sem, Ham ve Yafet) dil ailelerini doğurur. Marr, Gürcüceyi de Yafetik bir dil olarak tanımlar ve erken dönem çalışmalarında Semitik dil aileleriyle Gürcüce arasında bağ kurmaya çalışır. Marr'ın Yafetik temelli teorileri zamanla diğer Kafkasya dillerini, daha sonra Avrupa dillerini ve artık konuşulmayan Urartu dilini de kapsayacak hale gelir.

1921 yılında Bilimler Akademisi'nin onayıyla St. Petersburg Yafetik Enstitüsü kurulur (1931'de adı Dil ve Düşünce Enstitüsü olarak değiştirilir). 1920'lerin ortalarına gelindiğinde Marr, kendi dilbilim teorileri doğrultusunda, Hint-Avrupalıların gelişinden önce Akdeniz bölgesinde Yafetik dilini konuşanların yaşadığını, tüm dünya dilleriyle bağlantısı olan bu dil üzerine yapılacak çalışmaların dilin kökeni ve gelişimine dair bilgiler verebileceğini öne sürer.

1920 ve 30'lu yıllarda bilimsel olmaktan daha ziyade ideolojik kaygılar nedeniyle Komünist Parti tarafından teşvik edilen, enstitü ve akademisyenlerin desteklediği Marr'ın dilbilim teorileri, ölümünden yıllar sonra, 1950'den itibaren Stalin tarafından alenen eleştirilmiş, Dil ve Düşünce Enstitüsü kapatılmıştır. Yeni Dil Öğre-

* V. A. Mihankova, *Nikolay Yakovleviç Marr. Oçerk ego jizni i nauçnoy deyatel'nosti*, Moskova-Leningrad, Akademiya Nauk SSSR, 1949, s. 467.

tisi, Marksist-Leninist çizgisinden dolayı Batı'da da tam anlamıyla kabul görmemiştir, dilbilimciler tarafından hâlâ hatalı bulunmaktadır.* Marrizm'in yenilgisi, 1950 yılının Mayıs-Haziran aylarında *Pravda* gazetesinde öğreti hakkında yayımlanan tartışma yazıları ile başlar. Bu tartışmada resmi öğretinin destekçileri ve karşıtları görüş bildirir. Tartışmayı, koyu bir Marr karşıtı olan dilbilimci A. S. Çikobava'nın makalesi başlatır.

Tartışmanın son aşamasında ise Stalin, "Марксизм и вопросы языкознания / *Marksizm i voprosı yazıkoznaniya* / Marksizm ve Dilbilim Sorunları" adlı çalışmasıyla, gazetenin Haziran, Temmuz ve Ağustos sayılarında süregiden polemiğe katılır. Stalin, Çikobava'nın danışmanlığı altında yeni dil öğretisine ağır eleştirilerde bulunmuş, öğretinin savlarının bilimsel olmayışına ve Marksist ideoloji ile tamamen mekanik bir bağlantısı olduğuna dikkat çekmiştir. Bu eleştiriden sonra tüm dilbilim çalışmalarının mecburen kaynak olarak gösterdiği Stalin'in yazısı, Marrizm'i resmen bilim dışı ilan etmiş ve akademi sahnesiden indirmiştir. Stalin'e göre Marr'ın Marksizm'i mantığına ağır basmaktadır ve yaratıcı gücü sınırlıdır.

Dilbilimci V. M. Alpatov'a göre ise Marr gerçeklere genel bir nitelik kazandıramamış ve bunları tezleriyle kanıtlayamamıştır. Bu yöndeki birçok denemesi ise yüzeysel kalmıştır. Eski Almancanın Hint-Avrupa dil ailesiyle değil de Svanca ile bağı olduğu ya da Fransızca, İngilizce ve Almancanın dilin gelişim süreci bakımından Latinceden daha eskiye dayandığı varsayımları bunlar arasındadır.**

* "Nikolai Marr and His Excavations at Ani", (Çevrimiçi), http://www.virtualani.org/marr/index.htm, 12 Ekim 2015.

** V. M. Alpatov, *Aktual'no li uçenie Marra,* Moskva, Voprosı yazıkoznaniya, No: 4, 2006.

Marr'ın devlet destekli çalışmaları, her ne kadar Stalin ve beraberindeki bilim insanları tarafından karalansa da tarihçi B. S. İlizarov ve V. A. Mihankova, bu tutumun doğru olmadığı görüşündedir. İlizarov'a göre Stalin'in dilbilim üzerine çalışmaları geçerli olarak kabul edilmesine rağmen bilimsel bir incelemeye tabi tutulmamıştır.* V. A. Mihankova'ya göre ise Stalin'in yayımlanmış dilbilimsel makaleleri bilimsel bakış açısından uzaktır.

Stalin, 1950'lerdeki dilbilim tartışmalarında Marrizm'i yenilgiye uğratsa da, Marr'ın 1931 yılında Stalin'le olan ve görüşme talep ettiği yazışmalarından, ikilinin bir zamanlar birbirlerine karşı dostane hisler beslediği anlaşılmaktadır. Marr'ın Stalin'e hitaben kaleme aldığı ilk mektup günümüze ulaşmamış olsa da Stalin'in Marr'a cevabı ve Marr'ın teşekkür mektubu arşivlerde yerini korur.

> Yoldaş Marr,
> Ricanızı an itibariyle karşılıksız bırakacağım için kusuruma bakmayın çok saygıdeğer Nikolay Yakovleviç. Yaklaşmakta olan Parti Kongresi'ne hazırlık tüm vaktimi alıyor ve diğer işlerle ilgilenemiyorum. Konferanstan sonra size tabii ki yaklaşık 40-50 dakika ayırabilirim. Bu süre sizin için de uygunsa memnuniyetle sohbet etmek isterim. Görüş kabulü hakkında sizi konferanstan aşağı yukarı iki gün sonra bilgilendireceğim.
> Hizmetinize amade, J. Stalin. 20.01.1932

Marr'ın Stalin'e cevabı ise şu şekildedir:

> Çok saygıdeğer J. Vissarionoviç!
> Cevabınıza müteşekkirim. Teklifiniz gayet makul. Bekleyeceğim. İlkel toplumlardaki gibi gece ile gündüzü ayıra-

* Aktaran Drujinin, *age*.

madığım, zaman kavramını kaybettiğim bu günlerde her dakikanın sizin için ne kadar değerli olabileceğini tahmin edebiliyorum. Lakin sizin zamanınızı devlet işleri alırken, benimki komisyonlar ve toplantılarda yapılan konuşmalar ve bilimsel çalışmalarla geçiyor.
Daimi hürmetim ve yoldaş selamımla,
Marr.

Mihankova'nın aktardığına göre Stalin'in Marr'a hitaben kullandığı "çok saygıdeğer" ifadesine, Stalin'in diğer yazışmalarında pek rastlanmaz. Mektuplardaki samimiyete ve içtenliğe rağmen, bilinmeyen bir nedenden ötürü aralarında resmi bir buluşma gerçekleşmez.*

V. A. Mihankova'nın Marr'ın bilimsel çalışmaları ve yaşamına dair notları ve 1920-1930 yılları arasında Marr ile ortaklaşa çalışan Sovyet filologu ve kültürologu Olga Mihailovna Frejdenberg'in Marr hakkında anımsadıklarını kaleme aldığı arşiv niteliğindeki yazıları** dışında Marr hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Onunla ilgili güncel dilbilimsel çalışmalar, Marr'ın eserlerine yönelik ciddi eleştiriler ya da büyük övgüler barındırmaz. 1933-37 yılları arasında yayımlanan beş ciltlik seçilmiş eserlerinden sonra çalışmalarının basımı durdurulmuştur. 1980'lerin sonunda Rusya'da Stalin ve Stalinizm daha ciddi bir şekilde eleştirilmeye başlandığında ise, Marr'ın öğretileri hakkında hiçbir şey bilmeyenler de dahil birçok kişi Stalin'in Marr'ı eleştirdiğini hatırlamıştır. Doğal olarak, Marr'ı savunan ve onun tiranın suçsuz kurbanı olduğunu ilan eden yayınlar ortaya çıkmıştır.

* Mihankova, *age*, s. 46.

** Bkz. O. M. Frejdenberg, *Vospominaniya o Marre*, Vostok-Zapad: İssledovaniya. Perevodı. Publikatsii, Moskva, Nauka, 1988.

Son yıllarda ise Marr'ın öğretilerini yeniden canlandırmaya yönelik çabalar ortaya çıkmıştır. 2004 yılında Lozan'da adına düzenlenen bir konferansta Rusya'dan ve dünyanın birçok yerinden bilim insanları yer almıştır. Katılımcılardan hiçbiri Marr'ın Yeni Dil Öğretisi'nin canlandırılmasına yönelik bir talepte bulunmasa da, oluşturduğu literatürün dikkate değer fikirler barındırdığı konusunda görüş birliğine varmışlardır.

İlizarov gibi bazı araştırmacılar, Marr'ın 60-70 dil bildiği yönünde abartılı ifadeler kullansa da Marr'a adanan yayınlar, onun metinlerini daha çok edebi bakımdan değerlendirmişlerdir.*

Marr'ın çalışmalarının başlıca konusu Gürcistan ve Ermenistan'ın daha önce keşfedilmemiş yazılı kilise kaynakları ve kazılar sırasında ortaya çıkarılanlardır. Bunlara ek olarak, Laz dilinin gramerine dair yaptığı çalışmalar önemlidir. Lazca üzerine çalışan nadir insanlardan olan Alman dilbilimci Wolfgang Feurstein da bu görüştedir. Marr'ın meslektaşı E. D. Polivanov'a göre de, Marr'ın Lazca grameri onun en iyi dilbilim çalışmasıdır.**

Lazistan'a Yolculuk adıyla yayımlanan elinizdeki kitap, Nikolay Marr'ın 20. yüzyılın başında Türkiye Lazistanı'na, öğrencisi N. N. Tihonov ile birlikte düzenlediği gezi notlarının çevirisidir. Bilindiği gibi, Lazistan, Osmanlı idari sisteminde, bugünkü Doğu Trabzon, Rize ve Artvin'i, ayrıca, Gürcistan'ın Acara Özerk Cumhuriyeti'ndeki Batum ve Sarp'ı kapsayan bir sancaktı. Bu yöredeki, Fındıklı, Pa-

* Y. V. Vasilkov, *Tragediya akademika Marra*, Hristianskiy vostok, C. II, Sankt-Peterburg-Moskva, 2001, s. 416.

** E. D. Polivanov, *İzbrannıe trudı po vostoçnomu i obşçemu yazıkoznaniyu*, Moskva, Nauka, 1991, s. 511.

zar, Ardeşen, Arhavi ve Hopa civarındaki birçok köy ve yerleşim birimini ziyaret ederek Lazcayı kayıt altına alan Marr, dilbilim çalışmalarının yanı sıra bölgedeki Lazların, Rumların, Ermenilerin ve Gürcülerin de yaşayışlarına, statülerine dair önemli ipuçları vermekte; farklı etnik grupların bir arada yaşamalarına dair günümüzle taban tabana zıt bir panorama çizmektedir. Dönemin Lazistan bölgesine dair notları incelendiğinde, sosyal hayatın hemen her alanında göze çarpan Hemşinlilerin, bugün sınırlı bir alana sıkışmış olmaları da bölgenin demografik yapısının zaman içerisinde ne kadar değiştiğinin bir kanıtı niteliğindedir. Her ne kadar seyahat notlarında aktarılan bilgiler yüz yıl öncesine ait olsa da, bugüne kadar değişmemiş bir gerçek hemen göze çarpar: Lazlar, yüz yıl öncesinde olduğu gibi bugün de dillerine ve kültürlerine karşı büyük bir kayıtsızlık içerisindedir.

İmparatorluk Bilimler Akademisi Bülteni tarafından yayımlanan rapor, 24 Mart 1910 tarihli Tarih-Filoloji Bölümü toplantısında sunulmuştur. Raporda Türkiye Lazistanı'nda Lazca konuşulan köylerin listesi verilmiş, Marr'ın dili araştırdığı şehirler ve köyler, anadilleri üzerinde çalışırken çalışmalarına yardımcı olan öğreticilerinin, yani Lazların adları da sıralanmıştır.

Çalışmaları esnasında Fındıklı, Ardeşen, Arhavi, Pazar, Hopa, Bulep, Çamlıhemşin ve daha birçok Laz ve Hemşin yerleşim birimini ziyaret eden Marr, Lazcayı kayıt altına alırken, sadece yöreler arasındaki diyalekt farklarına dikkat çekmekle kalmamış, aynı zamanda dilin hangi köylerde ne oranda saf olarak konuşulduğuna, kadın, erkek ve çocuklardaki Lazca kullanımına dair bilgiler sunmuştur. Lazistan'a seyahat etmesinin başlıca nedeni dilbilimsel bir

araştırma olsa da, bölgede kaldığı esnada Lazların gelenek ve göreneklerine, tarihlerine, geçmişlerine, Hıristiyanlığa dayanan kutlamalarına ve sözcüklerine, bölgenin bitki yapısına, tarımsal ürünlerine, halkın geçim kaynaklarına, yöredeki arkeolojik kalıntılara, evlerin, çardakların, tahıl ambarlarının mimari özelliklerine, işlemelerine, Lazların gündelik hayatta hangi işlerle meşgul olduklarına ve diğer halklarla ilişkilerine dair geniş bir bilgi sunmuştur.

Çalışmalarının sonucunda Marr, Lazistan seyahatine kadar iki lehçe olarak düşündüğü Lazca ve Megrelcenin birer dil olduğunu kabul eder.* Lazcanın ve Megrelcenin sadece birbirleriyle akraba olmadığını, aynı zamanda oldukça yakın diller olduklarını belirtir ve bu yakınlık Marr'a göre Gürcücenin bu diller ile olan yakınlığından fazladır. Eğer her iki dil de komşu diller tarafından etki altına alınmasaydı, bu karşılaştırmalı yakınlığı daha keskin hatlarla ortaya çıkarmanın mümkün olabileceğini düşünür. Megrelce nasıl Gürcücenin güçlü etkisi altında kaldıysa, Lazca da Türkçenin etkisi altında kalmıştır. Çalışmaları esnasında Marr'ın dikkatini çeken bir nokta, Türkçenin Lazca üzerindeki etkisinin daha fazla olduğu yönündedir. Marr'a göre Türkçe konuşmayan bir Laz bulunmamaktadır ve her Laz, anadillerinden öte Türkçeyi daha iyi konuşmaktadır. Seyahati sırasında en temiz dili köyde yaşayan kadınların kullandığını ve eski gelenekleri de bu kadınların devam ettirdiğini belirtir. Rehberleri arasındaki Bulepli Ali Reis de Atina'daki Furtona'nın en iyi Lazca konuşulan yer olduğunu, Türkçe kelimelerin konuşmaya karıştırılmadığını söylemektedir. Ancak Türkçe kelimelerin yardımı olmak-

* N. Ya. Marr, *Etapı razvitiya yafetiçeskoy teorii*, Leningrad, GAİMK, 1988, s. 41.

sızın Türkiye'den bir Laz ile anadilinde sohbetin mümkün olmadığını belirtir. Türkçe dışında Lazcayı etkileyen yabancı dillerden biri de Rumcadır. Lazca konuşma dilinde Rumca kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Marr, *Sözlüklü Çan (Laz) Dili Grameri* (1910) adlı kitabında da, her ne kadar oldukça fazla Yunanca kelimeye yer verse de Rumca kelimelerin tamamını kayıt altına alamadığının altını çizer. Ayrıca, Marr'a göre Lazcanın diyalektleri birbirlerinden o kadar ayrıdırlar ki, iki farklı diyalekti konuşan iki Laz birbirini anlamaz.

Her ne kadar Marr'ın Lazistan'daki çalışmaları kısa zamanlı ve türlü zorluklardan ötürü kaçınılmaz bir şekilde yüzeysel olmak zorunda kaldıysa da gelecekte ciddi ve kapsamlı çalışmaların temeli için yeterli kaynağı sağlamaktadır.

Aras Yayıncılık aracılığıyla bu değerli kaynağı Türkçeye kazandırmaktan ötürü son derece mutluyum. İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda görevli Okt. Zoya Şengüder ve Uzm. Valeri Petroçenko'ya, babam Mustafa Mühürcü'ye, Laz Enstitüsü Başkanı İsmail Avcı Bucaklişi'ye, Roin Jordanidze'ye gösterdikleri yardımlardan ötürü; ayrıca St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Maksim Gorki Bilimler Kütüphanesi bünyesinde bulunan görsellerin temin edilmesini sağlayan kütüphane direktörü Marina Eduardovna Karpova'ya teşekkürü borç bilirim.

Yulva Muhurcişi
İstanbul Üniversitesi
Rus Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı

KAYNAKÇA

Alpatov, V. M.: *Aktual'no li uçenie Marra*, Moskva, Voprosı yazıkoznaniya, No:4, 2006.

Drujinin, P. A.: *Yafetiçeskie zori v Rossiyskoy akademii nauk*, Moskva, Nezavisimıy filologiçeskiy jurnal, No: 119, 2013.

Leuşin, M.: *Stalin i Marr: Tri arhivnıh dokumenta*, Moskva, Logos, 2001.

Marr, N. Ya.: *Etapı razvitiya yafetiçeskoy teorii*, Leningrad, GAİMK, 1988.

Mihankova, V. A.: *Nikolay Yakovleviç Marr. Oçerk ego jizni i nauçnoy deyatel'nosti*, Moskova-Leningrad, Akademiya Nauk SSSR, 1949.

"Nikolai Marr and His Excavations at Ani", (Çevrimiçi), http://www.virtualani.org/marr/index.htm, 12 Ekim 2015.

Polivanov, E. D.: *İzbrannıe trudı po vostoçnomu i obşçemu yazıkoznaniyu*, Moskva, Nauka, 1991.

Vasilkov, Y. V.: *Tragediya akademika Marra*, Hristianskiy vostok, C. II, Sankt-Peterburg-Moskva, 2001.

Türkiye Lazistanı'na yolculuğumun amacı, bu bölgenin yerlilerinden olan Çanların ya da daha yeni bir ifadeyle Lazların dilini araştırmaktı. Lazcayı araştırmamın nedeni, Yafetik dillerden olan Gürcüce ve onunla akrabalık bağı bulunan diller ve lehçeler hakkındaki araştırmaların son zamanlarda düştüğü açmazdı. Yafetoloji, lehçeler hakkındaki çalışmalar yoluyla Semitik diller ile karşılaştırmalı olarak yapılacak fonetik bir çalışmaya ihtiyaç duymaktaydı.

Çoruh kelimesinin, Yafetik dillerdeki fonetiğe göre Koroh biçimine kadar inmesi ve bu biçimin, Yunan efsanelerinde korunmuş olan *kalh* ya da *kolh* sözcüğünde *l* yerine *r* harfi ile yazılması Kolhida hakkındaki efsanenin Rioni değil de Çoruh bölgesine atfedilmesi için yeterli gerekçeyi sunmaktaydı, bu nedenle Yafetik dillerin fonetik tarihini Lazca ya da daha doğrusu Çanca* materyallere dayanarak gözden geçirmek istedim.

Lazların, bugünkü Lazistan'ın dar sınırları içerisine ol-

* Bkz. Lazca. Çanca-Lazca ve Çanlar-Lazlar, Marr tarafından aynı anlamda kullanıldıklarından metnin devamında yalnızca Lazca terimi kullanılacaktır. (ç.n.)

dukça erken bir zamanda sıkıştığı fakat bu sürecin bir anda meydana gelmediği bilinmektedir. Megreller ve Lazlar, Çoruh'un doğusundaki yerli halklardır. Gürcüler, Çoruh'un sol kolunda kalan İmerhevi [Meydancık] havzasına ancak 8. yüzyılın sonlarından itibaren yerleşmeye başlamışlardır. Gürcülerden önce bölgeye yerleşen Ermeniler de Lazların topraklarına yerleşen yabancı bir halktır. Bu yönde düşünmemizi sağlayan, 8.-9. yüzyıllarda yaşamış Handztalı Rahip Gregorius'un Klarceti'de [Bereket] kaleme aldığı yaşam öyküsüdür. Bu çalışma, Klarceti coğrafyasında yaşayan Lazlara ait izleri ortaya çıkarabilmek için Lazca materyallere yönelmemizi sağlamıştır.

Gürcülerin *Çan* (ჭანები-çanebi), Ermenilerin ise *Cen* (ճէն) ve *Caniv* (ճանիւ) olarak adlandırdıkları Lazların diline özel bir ilgi ile yaklaşmamızı gerektiren başka kültürel ve tarihi nedenler de bulunmaktadır. Bronz dahil olmak üzere birtakım metallerin adlarıyla ilgilenirken, bunların Yafetik kökenlere sahip olduklarına dair bulgulara rastladım ve Lazca hakkındaki verilere dayanarak dilbilimsel iddialarımı ispatlamak istedim. Ayrıca doğadaki metalleri adlandırırken kullanılan *çan* ya da *çayn* kelimelerinin, Kitab-ı Mukaddes'e göre (Yaratılış 4, 22: קַיִן-*kain*) bakırdan ve demirden yapılan silahların mucidi Tubal-kain'in adının ikinci kısmı olan *kain* kelimesinden türemiştir.

Nitekim, eski Gürcücenin edebiyat dili ya da daha doğrusu kilise dili üzerine yapılan çalışmalar sayesinde, (სეროება-seroba) *son akşam yemeği* ve (სერო-seri) *akşam ayini* gibi, Lazca ve Megrelcede karşılıkları bulunan, bu iki dilin kökenine ait kelimeler ve ifadeler ortaya çıkmıştır. Lazlar ve Megrellerde (სერო-seri) kelimesi, "gece", "akşam" anlamına gelmektedir.

Bu meselenin kapsamlı bir şekilde açıklanması ve eski Gürcüce yazmaların tarihinin saptanması, özellikle Gürcü edebiyat tarihi açısından çok önemlidir. Bizans dünyasının Gürcü Kilisesi'ne ve Yunancanın Gürcüceye doğrudan etkisi belli bir tarihten itibaren başlar. Ancak hangi tarihten? Bu konuyla ilgili gerçeklere sözlü gelenekte pek rastlanmasa da Gürcistan'daki Bizans etkisi yer yer Hıristiyanlığın doğuşuna dayandırılmaktadır. Bununla birlikte, Gürcü Kilisesi'nin ilk dönemleri, kadim Doğu Kiliseleriyle (Suriye-İran-Küçük Ermenistan'daki*) iç içe geçmiştir. Kitab-ı Mukaddes'in Gürcüce çevirileri üzerine yapılan araştırmalar da bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Elyazmalarından da anlaşıldığı üzere, 8., 9., 10. ve hatta 11. yüzyıllarda Gürcü Kilisesi mensupları, Bizans-Ortodoks öğretileri doğrultusunda eski Gürcüce çevirilerin tekrar gözden geçirilmesi, Yunanca orijinalleri ile daha uyumlu hale getirilmesi ya da eski Ermenice çeviriler ile karşılaştırılarak Yunancadan tekrar çevrilmesiyle uğraşmışlardır. Ayrıca Bizans etkisinin taşıyıcılarının, Lazların ilk yerleşim yerlerinden gelen ve Gürcü Kilisesi'ni kurmak isteyen Gürcüler oldukları anlaşılmaktadır. Genel olarak doğu Gürcistan üzerindeki Bizans etkisini, Bizans ile doğrudan etkileşim halinde olan Lazlar ve Megrellerin, yani Çanlar ve İberyalıların tetiklediği söylenebilir. Lazlar ve Megreller, bir yandan Yunancadan etkilenmeleri, diğer yandan Gürcüce ile akraba olan bir dili konuşmaları itibarıyla Bizans Kilisesi'nin etkisini Gürcistan'a yayma ve özellikle kilise edebiyatına ait elyazmalarını Yunancadan

* Tarihi Ermenistan ve Ermeni Platosu'nun Fırat Nehri'nin batısında ve kuzeybatısında kalan kısmı, Ermenicede *Pokr Hayk*, Batı dillerinde *Armenia Minor*, Rusçada *Malaya armeniya* diye anılır. (e.n.)

Gürcüceye çevirme görevi için biçilmiş kaftandılar. Eski Gürcüce metinlerdeki Laz ve İberya etkisinin ortaya çıkarılması bu görüşe sağlam bir temel kazandırabilir. Bu durumda, Lazların 6. yüzyıla varmadan Hıristiyanlığı kabul etmelerinden önce Gürcistan'da Bizans Kilisesi'nin olası bir etkisinden söz etmek mümkün görünmemektedir. Gerçekten böyleyse, Hıristiyanlığı benimsemiş Lazların Gürcistan'daki soydaşlarını yanlarına çekecek kadar kalabalık olmadıkları anlaşılmaktadır.

Lazistan'a dair bu belirsizliklerin izleri Lazcada ya da daha doğrusu Çancada sürülebilir.

Lazcaya, Rusya sınırları dahilindeki Batum* bölgesinde de (batıya doğru üç saatlik bir mesafede, deniz kıyısında, daha yukarı kesimlerde ve Murğul vadisinde) rastlamak mümkündür. Ancak Hopa kasabası ile birlikte Türk sınır şeridini kapsayan bu dil bölgesi Gürcüce ve Megrelcenin güçlü etkisi altında kalmıştır. Türkiye Lazistanı'nın batı kısmı ise çok daha ilginçtir. Burada Lazca, önceleri Yunancadan, daha sonraları ise Türkçeden büyük oranda etkilenmiştir, ancak Yunanca ve Türkçe gibi yabancı dillerin etkisini ölçmek, akraba diller olan Gürcüce ve özellikle Megrelceden ödünç alınan ifadeleri belirlemekten çok daha kolaydır. Zira Laz diline girenler çoğunlukla akraba dillerden ödünç alınan ifadeler olmuştur.

Bundan hareketle, Türkiye Lazistanı'na yaptığım yolculuğun temel amacı, Gürcüce ve Megrelceden mümkün olduğunca arınmış bir Lazcayı araştırmak oldu.

Dili araştırmanın yanı sıra bölgede bulunduğum süre içinde arkeolojik ve etnografik incelemeler yapmayı ve en

* Batum'un merkezinde birçok Laz bulunmaktadır ancak bölgeye yeni yerleşmişlerdir.

azından bölgenin ayırt edici niteliklerini ortaya koyacak fotoğraflar çekmeyi amaçladım.

Bölgedeki çalışmalarımızın şüpheyle karşılanacağını, toplum ve polis tarafından sorgulanacağımızı düşünmemiştim. Savaş için topografik planlar hazırlamak üzere buraya geldiğimizden ve tebdili kıyafet dolaşan askeri casuslar olduğumuzdan şüphelendiler. Özellikle yaverim ve öğrencim N. N. Tihonov'un üstüne geldiler. Elle tutulur bir gerekçeleri yoktu ama Tihonov'un heybetli görünümü yüzünden yolculuğumuzun amacı hakkında birçok rahatsız edici soruyla karşı karşıya kaldık, gözümüze bakıp bize inanmadıklarını söylediler ve tehditkâr bir şekilde ne zaman çekip gideceğimizi sordular. Tihonov'un Rus değil Yahudi olduğu yönünde sataşmalarda bulundular. Aralarından pek azı bizi *gâvur* diye adlandırmaktan uzak durdu.

Tüm çalışmalarımı herkesin gözü önünde yapmış olmam şüpheleri ortadan kaldırmaya yetmedi. Ramazan ayında, gündüz ya da gece vakti kendi evlerindeymiş gibi odama girerek yatağıma uzandılar, eşyalarımı karıştırdılar ancak ben buna karşı çıkmadım. Onlardan tek ricam benimle Lazca konuşmalarıydı ve ben de onlara aynı dilde cevap vermeye özen gösterdim. Herkes, yolculuğumun amacı hakkında beni sorgulamayı görev edindi ve Lazca üzerine araştırmalar yapmak için geldiğime pek azı inandı.

Batum'dan ayrılmak için hazırlıklara başladım. Batum askeri valisinin yardımcısı P. P. Şubinski, Batum'a birkaç saatlik mesafede olan Lazistan'a doğrudan geçmek yerine İstanbul ya da en azından Trabzon'a giderek Türk yetkililerden seyahat tezkeresi almamı tavsiye etti. Yanımda bulundurduğum hizmet pasaportuna bel bağlamamam konusunda beni uyardı.

Sadece bir ayım kalmıştı, *feluka*[*] üzerinde yapacağım birkaç saatlik bir yolculukla beni ilgilendiren dil üzerine çalışmaya başlama şansım varken İstanbul ya da en azından Trabzon'a giderek zaman kaybedemezdim. İstanbul ve Rize'deki yetkililer yapacağım yolculuk hakkında daha bahar aylarında bilgilendirilmişti ve Atina'dakilerin [Pazar] de Rus bir bilim insanının bölgeyi ziyaret edeceğinden haberdar edilmiş olduklarını umdum.

Buna rağmen, Batum emniyet müdürlüğü, Batum'dan Türkiye'ye girişimin sorunsuz bir şekilde gerçekleşmeyeceğini, Türk yetkililerin ilan ettiği üzere Rusya'dan gelen herkesi olduğu gibi beni de karantinaya alacaklarını bildirdi. Daha sonraları tamamen uydurma olduğu ortaya çıkan bu bilgi, görünüşe göre vali yardımcısını da şaşkınlığa uğratmıştı. Resmi makamlar tarafından kolaylık sağlanacağına dair umutlarımı yitirmeye başlamışken, bazı ahbaplarımın faydasını gördüm. Kader beni, Türkiye'de yirmi yıl geçirmiş bir Gürcü ile Batum'da yan yana getirdi. Onunla daha önce 1898 yılındaki Aynoroz ziyareti sırasında, İberya Manastırı ve İstanbul'da karşılaşmıştım.

Onun aracılığıyla Arkabili [Arhavi] bir Laz ile tanıştım ve bu kişiden, Lazistan'daki kılavuzum ve Lazca öğretmenim olacak Atinalı Fevzi Bey'e vermek üzere seyahat tezkeresi aldım. Arkabili Laz, Türkçe konuşuyordu ve anadilinden utandığı anlaşılıyordu. Lazca hakkında bana birtakım bilgiler vermesini rica ettiğimde Türkçe kaçamak bir yanıt verdi: "*Migrelça bilürsün? Birdir.*"

Arkabili adam, Atina'nın gerilerinde Lazcanın yalnızca iki köyde konuşulmakta olduğunu, Rize taraflarına doğ-

* En fazla 10 yolcu alabilen yelkenli ahşap tekne.

ru ise kaybolduğunu söyledi. Rize'nin merkezinde tabii ki Lazca konuşanlara rastlamak mümkündü, ancak onlar göçmen durumundaydılar.

Sancağın içlerine doğru Laz dili yaylalara kadar çıkmaktaydı. Örneğin kıyıda bir yerleşim yeri olan Atina'ya üç-dört saatlik mesafedeki iç kesimler, Lazcanın konuşulmakta olduğu en uç noktalardı. Atina'daki Lazca pek arı değildi. Eski efsanelere ve arı Lazcaya Arkabi'de rastlamak mümkündü.

Fevzi Bey.
Marr onu, "Lazistan'daki kılavuzum ve Lazca öğretmenim olacak Atinalı [Pazar] Fevzi Bey" sözleriyle anıyor.

Arkabili Laz'ın bana vermiş olduğu tüm bu bilgiler, gözlemlerimi genel olarak doğruluyordu. Bir diğer tanıdığım olan Batumlu gümrük memuru ve liseden arkadaşım N. Eliava, karantinanın söz konusu olmadığını, küçük bir gemiyle Hopa'ya ve diğer Laz yerleşimlerine gidebileceğimi bildirdi. Epey tereddüt ettikten sonra, dönüşümü Batum üzerinden yapmam koşuluyla, Rusya'dan getirdiğim teçhizatın gümrüğe tabi tutulmayacağını bildiren bir belge vermeye razı oldu.

Lazların batıdaki önemli yerleşim yerlerinden biri olan ve Lazca konuşulan Atina'ya fotoğraf makinesi ve bilimsel malzemelerle gidişim konusunda kolaylık sağlamalarını talep etmek için Rize'deki temsilcimize gönderdiğim telgraf, resmi makamlara ilettiğim ve bana hayal kırıklığı yaşatan son rica olmuştu.

Böylece, Batum ve Trabzon arasında kıyı ulaşımını sağlayan gemiye 31 Ağustos günü, saat 16.15'te bindim. Geminin adı *Trabzon*'du. Knez* N. F. Eristov'un bize aktardığı, Çoruh nehrinin döküldüğü yerin bir verst** batısında, Petra şehrinin kalıntılarının olduğuna dair bilgiyi *feluka* ile gitmeye yanaşmadığımız için teyit edemedik.

Gemide yer yer Lazca konuşmalar işitilebiliyordu ancak ortak dil Türkçeydi. Gemi bir Ermeni'ye aitti, kaptan ve mürettebat Türk'tü, kantinde ise bir Ermeni ve bir Türk çalışıyordu. Yolcular arasında birkaç Rum ve zengin Hemşinli de vardı. Hemşinliler Rusça konuşuyor ve Lazlar hakkında pek olumlu sözler sarf etmiyorlardı. Bilhassa Lazların cimriliklerinden bahsederken laflarını esirgemiyorlardı. Gemide kaptan ile beraber Ermeni bir görevli daha bulunuyordu. Daha çok Ani'de yaptığım kazılar olmak üzere bilimsel çalışmalarımdan haberdardı. Gemideki yerel yetkililere hakkımda verdiği referansların özellikle Arkabi'de çok yardımı dokundu.

Ancak beni ilgilendiren, Lazların anadilleri hakkındaki görüşleriydi.

Güvertede duyduğum kadarıyla Lazcanın üç ana lehçesi bulunuyordu. Bunlar Atina, Arkabi ve Hopa lehçeleriydi. Hopalı bir Laz'ın dediğine göre en arı Lazca Çxala'da [Düzköy] konuşuluyordu ancak gemidekilerin çoğu en arı Lazcanın Vitze'de [Fındıklı] konuşulduğu yönünde hemfikirdi. Atinalıların ise Lazcayı sonradan öğrenen Rumlar olduğunu ve Lazcayı bozduklarını söylediler. Atinalıların telaffuzunun düzgün olmadığını düşünüyorlardı.

* Ortaçağ'da Slav derebeylerine verilen ad. Batı dillerine Dük ya da Prens olarak tercüme edilir. (e.n.)

** 1 verst: 1,06 km. (ç.n.)

Atina, bugünkü adıyla Pazar.

Gece vakti Atina'ya varmamıza rağmen 1 Eylül sabahına kadar bizi limanda beklettiler. Pek dostane karşılanmadık. Rize temsilcimizden haber yoktu. N. N. Tihonov ile beni ancak sorguladıktan sonra serbest bıraktılar. Hizmet pasaportuma el koydular ve özel bağlantılarım aracılığıyla ancak 10 gün sonra geri alabildim. Benim için şehirdeki hayatı sadece bu bağlantılar daha kolay hale getiriyordu.

Trabzon gemisindeki görevlilerle birlikte bir süre kantinde bekledim.

Müslüman bir Gürcü olup Rusya'dan kaçan Tevfik Bey Bejanisdze, Rum doktor Athanasiades ve Ermeni bir doktor yardımcısından oluşan bir göçmen grubu vardı.

Tevfik Bey, Batumlu Müslüman bir Gürcü'ydü. Fransa'nın güneyindeki o meşhur bölgeden çıkmış bir roman karakteri gibiydi. Sözünü ettiği siyasi kahramanlıkları, hiç kuşkusuz, güneyliler üzerinde etki uyandırabilirdi. Anlat-

tıklarına bakılırsa bu cesur kahraman, kendi kaderini kendisi çizmek zorunda kalmış ve Rusya tarafından tehlikeli bir figür olarak görülmekteymiş. Atina'ya yerleştiğimiz ilk zamanlarda Tevfik Bey'in bize çok yardımı dokundu.

Seyahat tezkeresinin muhatabının Fevzi Bey olması, Lazca üzerine çalışmalar yapmama olanak sağladı. Zaten derdimi anlattığım herkes, çalışmalarımda bana ancak Fevzi Bey'in yardımcı olabileceğini söylüyordu.

Fevzi Bey ya da Tilaturzade Fevzi Efendi'nin annesi Gürcü'ydü, ancak kendisi sadece Türkçe ve Lazca biliyordu. Filolojik çalışmalara çocukluğundan beri ilgi duymasının yanı sıra dilbilimsel bir içgüdüye sahipti. Lazistan'daki coğrafi adların kökeni üzerine kendi teorisini geliştirmişti. Lazcada *K* harfinin *T* harfine dönüşümü üzerine fikirleri mevcuttu. Sabahın erken saatlerinden gece geç vakitlere kadar benimle çalışmaktan yorulmadı. Aşağı yukarı iki gün sonra Ramazan başladığında sıkı bir şekilde orucunu tutmasına rağmen düzenli olarak çalışmalarıma yardım etmeyi sürdürdü. Lazca gramer hakkında bilgiler vererek Lazca sözlüğüme kaynaklık etti. Ayrıca beni Laz yaşantısının bilmediğim yönleri hakkında bilgilendirdi. Onunla çalışmadığım zamanlarda, araştırmalarıma, istekle ve çekinmeden odama gelip neler yaptığımı görmek isteyen konuklarla devam ettim.

Bu konuklardan biri olan, sadece Rize'de yaşamış 25 yaşındaki kahvehane çalışanı Şevki Carahoğlu beni ara ara sorguya çekiyordu. Şevki kendini bana Atina'nın yerlisi olarak tanıtmıştı fakat çok geçmeden, yakınlarda bulunan Şileriti [Soğuksu] köyünden geldiği ve pek sevilmeyen biri olduğu ortaya çıktı.

Kaptan Ali ya da Ali Reis olarak bilinen, kayıkçılıkla

uğraşan mütevazı bir Laz ile bizzat tanışmak istedim. Atina yakınlarındaki Bulep'ten gelen 37 yaşındaki Ali Reis, Atina ve Batum arasında gidip geliyordu. Onunla daha çok Lazca konuşarak pratik yapıyordum. Özellikle Bulep lehçesini incelemek için ise kahvehane sahibi bir Bulepli olan 46 yaşındaki Şükrü Efendi Baltazade ve aynı bölgeden 12 yaşındaki Kemal Baltazade İbrahim Efendi'den yararlandım. 10 gün sonra artık Lazca konuşabiliyor ve Lazlara anadillerinde sorular sorabiliyordum. Vakit yitirmeden, Atina vadisinden Lazistan'ın iç kesimlerine doğru yayan ilerlemeye karar verdim.

11 Eylül'de, N. N. Tihonov ve rehberimiz Ali Reis eşliğinde yola çıktık. Ali Reis sağlam inançlı bir Müslümandı. Kendisini zorlayan bu yolculuğa rağmen, dininin tüm gereklerini harfiyen yerine getirdi, hatta gün boyunca suya bile dokunmadı. Bununla birlikte kendisi politik anlamda açık görüşlü biriydi. Sözlerinden Türkiye'yi monarşi değil, cumhuriyet olarak gördüğü anlaşılıyordu. Rusya'ya geri kalmış bir ülke gözüyle bakıyordu. Sakin bir şekilde, "Türkiye'de özgürlük var," diyerek endişelerimi gideren Ali Reis, "Kimi iyi yürekli ve zeki buluyorsak bizi yönetmesi için İstanbul'a gönderiyoruz," diyordu. Toplumsal konularda ise basit bir şekilde düşünüyor ve adeta vaaz veriyordu: "Buradaki her işçinin kendi mülkü var. Herkesin toprağı var. Rusya'da toprak çok olmasına rağmen birkaç kodamanın elinde." Ruslar hakkında herhangi bir fikre sahip değildi. Rusların Odessa'daki hemşerileriyle "*Sis! Sis!*" diye dalga geçtiklerini söylüyordu. Bu kelimenin Yunancada domuz (σῦς-sis) anlamına geldiği aşikârdı ama o, inatla Rusça olduğunu ve Ruslar tarafından Müslümanları aşağılama amacıyla kullanıldığını iddia ediyordu. Ali Reis,

Atina Lazları.
Ali Reis en sağda. Marr onu, "İnançlı bir Müslüman" ve
"Politik anlamda açık görüşlü biri" sözleriyle tanımlıyor.

Rusçada sadece küfürleri biliyor ve bu küfürlerin anlamlarını bilmediği için onları masum seslenişler sanarak Lazca konuşurken laf aralarında kullanıyordu.

Yolumuz, Atina deresinin sol kıyısı boyunca uzanıyordu. Buraya, derenin ağız tarafındaki, köprü işlevi gören bir çift kalasın üzerinden geçerek vardık. Yol boyunca, pazardaki alışverişlerini bitirmiş, evlerine dönmekte olan neşeli topluluklar gördük. Bu gruplardan birinin fotoğrafını çekmek istedim, fakat rehberimiz Ali Reis beni aniden engelledi: "Aletleri sakla! Yaptığın asla hoş karşılanmaz. Kadınların fotoğrafını ancak gizli olarak çekebilirsin!"

Kısa bir süre sonra, kapısı önünde mola yeri olan bir kahvehaneye vardık. Kahvehanenin sahibi bir Rum'du.

Bir anda etrafta koşuşturmaya başlayan yaşlısıyla genciyle Lazlar bizi bitmek bilmeyen bir soru yağmuruna tuttular. Avrupai kıyafetleri ve başında fesi olan, ülkenin ücra bir köşesinden memleketine dönmüş tombul bir Hemşinli de bizi ilgiyle izliyordu. Bu Hemşinlinin Revela'da bir fırını vardı ve fırıncılık yapıyordu. Yük dolu atından inen Hemşinli, kahvehane sahibinin saygıyla uzattığı sandalyeye yerleşerek Rusça konuşmaya başladı. Sonra yine sorgu. Lazca bilmiyordu.

Yol yukarı doğru devam ederken sola, güneydoğuya yani Meleskur [Ortayol] deresinin (მელესკურ წარი- Meleskur Tsari) sağ kıyısına yöneldik.

Geceyi Lamğo [Yücehisar] köyünde, Ali Reis'in kız kardeşinin evinde geçirdik. Köy, Meleskur bölgesinde, Atina'nın sağ tarafından akan Meleskur deresinin sağ kolunda yer alıyordu.

Evin sahibi, 10 yaşında yaman bir çocuk olan Servet'ti. Bir Hemşinli tarafından işe alınan ve fırıncı olan babası Rusya'da hayatını kaybetmiş. Servet, Lazca yönelttiği ilk birkaç sorudan sonra, benim sorularıma cevap vermesi karşılığında kendisine Rusça öğretmemi istedi ve birtakım nesnelerin Rusça karşılıklarını sordu. Bu çocuk Rusça kelimeleri hızlı bir şekilde idrak edebiliyordu. 10 yaşındaki Servet okuma yazma biliyordu; Türkçe okuyabiliyor ve yazabiliyordu. Ailesi düzenli bir gelire sahipti. Annesi ve teyzesi çalışıyor, o da gerçek bir Laz gibi her şeyi gözlemliyordu. Haşmetli kayınların neredeyse tepelerine yerleştirilmiş arı kovanlarıyla ilgilenmeyi çok seviyordu.

Ramazan'a yakışır şekilde, güneşin batışıyla birlikte bizi iftarda ağırlamaya başladılar. Buğday ekmeği yerine mısır ekmeği, sahanda yumurta, hamsi, tavuk eti ikram

Lamğo (Yücehisar) köyünden iki zeki çocuk: Servet solda, Osman sağda.

ettiler. Yemekler hep tek bir tabakta sunuluyor, lokmalar bu tabaktan parmaklarla alınıyordu. Yemekten önce ve sonra ellerini kesinlikle yıkıyorlardı. Her alanda temizliğe önem veriyorlardı. Yatak örtüsü kusursuz bir beyazlıktaydı.

Akşamüzeri, dik bir bayırın sonunda bulunan kahvehaneye kıvrımlı ve daracık bir patikadan gitmekteydik. Çevik Servet elindeki fenerle yolu aydınlatıyordu. Kahvehanenin sahibi, Tuna'da işlediği cinayetle paraya konmuş bir ihtiyardı. Bir zamanlar, Lazistan'ın zengin bitki çeşitliliğini araştırmaya gelen İngilizlere eşlik etmiş. Rus Çeaçev'i hatırladığını söylüyordu. Hatırladığı kişi, muhtemelen *Asie Mineure: Description physique* (Paris, 1866) adlı kitabın yazarı olan P. A. Çihaçev'di.

Öğrencim N. N. Tihonov, çok iyi Rusça konuşan, yirmi yedi yıl Kiev'de yaşamış ve bir Rus ile evli olan bir Hemşinliyle arkadaşlık kurdu. Bu kişi, Türkçe kelimeler ve deyimlerle süslü bir Lazca konuşuyor, elma dolu bahçelerden, hasattan ve ticaretten bahsediyordu. Yerli Lazların yanı sıra tesadüfen orada bulunan bir Türk misafir de dinleyiciler arasındaydı. Kahveci Türk, bizim hesabımıza, orada bulunan herkese Türk kahvesi ve çay ikram etti. Bir grup Kürt hamal içeri girdi. İfadeleri sertti. Kahvehane sa-

hibi ile Lazca sohbet etmeye çalışıyordum. O ise daha çok gençliğinde yaptığı kahramanlıkları bire bin katarak anlatıyordu. Nihayet Servet'in bitkin hali gözüme çarptı ve bu durum, geceyi geçirmek üzere eve dönmemizi gerektirdi.

Güneşin doğuşuna bir iki saat kala uyanıp yemek yedik. Lazlar bu yemeğe *mosela** (მოსელა) diyordu.

Sabah olunca Servet bizi Lamğo'dan [Yücehisar] Meleskur'un karşısındaki dağın tepesinde bulunan bir kaleye götürdü. Yardım etmesi için yöredeki hocanın oğlu Osman'ı da yanımıza aldık. Osman, kaleye giden patika yolu iyi biliyordu. Bu yol üzerinde onun fotoğraflarını çektim. Kalenin adını bilmiyorlardı. Sadece *cixa* (ჯიხა) diyorlardı, bu da Lazca kale anlamına geliyordu. Kalenin kalıntıları ağaçlarla kaplanmıştı, etrafı ise ormanla çevriliydi.

Kalenin duvarları yontulmuş taşlardan kabaca örülmüştü, herhangi bir kaplaması bulunmuyordu. Kapıları, özellikle kemerli kısımları korunmuştu. İçeride birtakım yapıların kalıntıları vardı. Yerliler bu yapılardan bazılarının yıkanılacak yerler olduğunu söylüyorlardı. İçeride yine, yüksek ağaçlarla çevrili bir yapının kalıntıları vardı. İki kulenin arasında bulunan kapılardan birinin üst köşesinde, yaklaşık 8 cm. çapında bir oyuk bulunuyordu.

Kaleden (ჯიხა-cixa) aşağı doğrudan Başköy'e iniliyordu. Burası Atina vadisinin güneyinde, Lazcanın konuşulduğu en uç noktaydı. Başköy'ün yukarı kesimlerinde Hemşinliler yaşıyordu. Saat 7.30'da kaleden ayrıldık ve 8.15'te Başköy kahvehanesine vardık. Başköy'de cami ve okul aynı binaydı. Cigeture'den [Boğazlı] gelen 21 yaşındaki asker Hüseyin Kalafacıoğlu yerli halk arasında dikka-

* Lazcada "sahur yemeği". (ç.n.)

timizi çekti. Kırım Tatarı olarak tanınan Hüseyin Rusçayı çok iyi konuşuyordu ve bize hemşerisini görmüş gibi dostça davrandı. Ancak bu Kırım Tatarı'nın da aslen Laz olduğu ortaya çıktı. Babası Lazistan'daki Topaloğlu sülalesindendi. Genç Hüseyin Kırım'da resim sanatını öğrenmişti, şimdilerde Atina'daki dükkânlara tabelalar hazırlayıp süslemelerini yapıyordu. Lazistan'da bulunan ve dağların yüksek kesimlerinde yaşayan Hemşinlilere ait camiler için de bazı süslemeler yapmıştı.

Tarihsel koşulların farklı geliştiği nispeten sakin bir dönemde Laz ustalar Küçük Asya'nın kültürel göreneklerini Karadeniz sahilinin kuzeyinde yaşatabilirlerdi. Kırım Tatarlarından olan bu Laz benim pek ilgimi çekmedi, çünkü anadili olan Lazcaya yabancıydı.

Başköy'den yukarı doğru çıkan yol Kale'ye, oradan İspir'e, sonra da işlek bir kervan yolu boyunca Erzurum'a gidiyordu. Erzurum dolaylarından getirdikleri inek ve öküzleri Atina'da satmak için bu yolu kullanıyorlardı. Anlaşmaya göre, Lazlar ve Hemşinliler Erzurum'dan satın alınan canlı hayvanların parasını altı ay sonra ödüyorlardı.

Dönüş yolunda sarmaşıklarla çevrili Apso [Suçatı] köprüsünden geçerek Atina deresinin sağ koluna vardık. Buradaki köprüler genelde taştan ve tek kemerliydi. Aşağı kısımdaki Tsişko köyünün merkezinde, Atina'nın sağ kıyısında, hasır sepetiyle bir oğlan bizi karşıladı. Bana Rus işi gibi görünen bu sepet aslında yöreye ait olan, Avrupai tarzda bir el işiydi.

12 Eylül gününü, Atina ve Vitze arasındaki köyleri keşfetmeye ayırdık. Saat altıda yola çıkmıştık. Havanın durumu, denize açılmak isteyen kaptanımız Ali'yi korkutmuştu. Ata binip gitmek istedik ama ortada at yoktu. Atlı

taşımacılıkla Batum'dan Eski Trabzon [Hamidiye] bölgesine yerleşen Müslüman Gürcü muhacirler uğraşıyordu. Furtona [Fırtına] deresinin ağzında yer alan Eski Trabzon tamamen onlara aitti. Bu Müslüman Gürcülerden biri Atina'daydı ancak yanında iki at vardı, üçüncüsü için Eski Trabzon'a gidip gelmek gerekecekti. At üzerinde Vitze'ye gitmenin ücreti ise üç ruble idi. Ancak hava açılmaya başladı, uzun ve yorucu bir bekleyişten sonra *feluka*mız belirdi. *Feluka*yı kullanan Mahmut'un yanında yardımcıları olan konuşkan, dost canlısı Maksut ve sessiz, soğuk mizaçlı Hüseyin vardı. Bu üç Laz da rehberimiz Ali Reis gibi Bulep'tendi. Fotoğraf makinesinin parçalarını hızlıca tekneye götürdükten sonra beni, öğrencim N. N. Tihonov'u ve Ali Reis'i sırtlarında taşıyarak *feluka*ya bindirdiler.

Saat 11.40'ta yola çıktık. En yakın burna varana kadar kürek çekerek devam ettik, burnu geçince yelkenler açıldı. Başlarda makul bir hızda ilerleyerek yayaları geride bırakıyorduk. Yol kıyı boyunca devam ediyordu. Pazarın kurulduğu bir gün olmamasına rağmen yol üzerinde hareketlilik vardı. Kimileri eşyalarıyla Atina'dan geliyor, kimileriyse alışveriş için oraya gidiyordu.

Atina önlerinde, siyah yüz örtülü kadınlarla birlikte atlılar belirdi. Kıyıya olan uzaklığımıza rağmen –burada yol kıyı boyunca ilerlemiyordu– yolcu dolu *feluka*yı fark eden kadınlar hemen yüzlerini kapatmaya başladılar. Bu insanlar, Vitze *müdir*inin hanesindendi.

Burnu geçince, başında kırmızı bir fesi olan, Avrupai bir kıyafet giymiş bir Laz belirdi. Herhangi bir yükü olmamasına rağmen sıcaktan bezmiş görünüyordu ve sakin bir şekilde beyaz bir mendille ensesinden ve yüzünden akan terleri siliyordu. Arkasındaki yardımcısı erzak dolu gibi

görünen, Avrupalı işi hasır sepeti taşıyordu. *Feluka*mızdan kıyıdaki adama ihtiyatla selam verildi. Avrupai bir giyime sahip olan bu beyefendi, tok ve dalgaların gürültüsünü bastıran bir sesle yol arkadaşıma emir verircesine sordu: "Kim bu, biliyor musunuz?" Daha cevabımı beklemeden *feluka*da oturanlardan biri yanıtladı: "Çok iyi bir insan." (ოფშა ვორხი კოჩი ონუ-Ofşa vorsi koçi onu)

Bu adamın nasıl biri olduğunu tahmin etmiştim. Muhtemelen çok zengin, birçok arazisi, dükkânı ve parası olan biriydi. Deneyimlerimden yola çıkarak böyle bir kanıya varmıştım. Atina'da "iyi" birisi ile tanıştırıldığımda, onun da böyle düzgün özelliklere sahip olduğundan bahsetmişlerdi. Ancak *feluka*daki arkadaşım şöyle cevap verdi: "Çok iyi bir insandır kendisi! Altı kişiyi kendi elleriyle öldürdü." Anlamamış gibi, "Savaşta mı?" diye sordum. Sorumun saflığına gülerek cevabı kısa bir şekilde verdi: "Hayır, savaşta değil!" Soyadını söylediler, nüfuzlu biriydi.

Tam 20 dakika sonra Bulep deresinin ağzında bulunan Aşağı Bulep'e [Kirazlık] vardık. *Trabzon* gemisinin ve bir süre kaldığımız kahvehanenin sahibi Şükrü Efendi Baltazade, kıyıya inerek bizle vedalaştı. Söylediklerine göre, kendisi soylu ve varlıklı bir aileden gelen bir yatırımcıydı. Aile üyeleri doğayla iç içe yaşıyor, şehre sadece özel işleri için iniyorlardı.

Lazcanın Atina lehçesinde Boda-tzari (ბოდა-წარი) diye anılan Boda deresini geçtik.

Eski Trabzon'u geçtikten sonra dört kola ayrılmış Furtona deresinin ağzına vardık. Dereden gelen akıntıyla birlikte denizde güçlü dalgalar oluştu ve *feluka*nın içi suyla doldu.

Furtona'nın ağız kısmında ve özellikle geri tarafların-

da atmaca (სიფცერი-sifteri) avlamak için gerilen ağları gördük.

Saat iki buçukta humma vakalarının görüldüğü Art'aşeni'ye [Ardeşen] varmıştık.

Vitze'de sıcak bir karşılama vardı, Atina'dan sonra bu durumu pek beklemiyorduk. Burası adeta, birbirleriyle az çok akraba Müslüman Gürcülerden oluşan bir "Bey"ler diyarıydı. Seyahat tezkeresini götüreceğim kişi olan Vahit Bey hastaydı, Art'aşeni'de hummaya kapılmıştı ve ateşler içinde çaresizce yatıyordu. İlaç ve tıbbi yardım alabileceği bir yer yoktu. Yanımda taşıdığım birkaç ilaçla yardım etmeliydim. Vahit Bey'in kardeşi Aslan Bey, Trabzon'daki bir ortaöğretim kurumunda 10 yıl matematik öğretmenliği yapmıştı. Söylediğine göre, şimdi muhasebe kitapları hazırlıyordu. İşsizlikten sıkılmış bir insan izlenimi uyandırsa da işlerimde bana yardımcı olabilmek için gayret ediyordu. Ben de ardı arkası kesilmeyen sorularımla onu sıkboğaz ediyordum. Bunun dışında, avcı atmacalarla ilgilenmeyi seviyordu.

Bu beyler acınacak haldeydiler, günlerini işsizlikten bezmiş bir şekilde geçiriyorlardı. Belki de Ramazan ayında olduğumuz için böyleydi.

Hareketli, ateşli bir genç olan Kazım Bey için durum pek öyle değildi. Trabzon'da okumuş ancak pek muvaffak olamamıştı. "Okulu bitirmediğim için üzülüyorum tabii, işte bak, kardeşim eğitimli bir subaydır. Fakat Türk okulları bana ne katabilir? Aklım almıyor! Rusya'daysa işler farklı. Orada iyi bir ortamda yetişmiş bir genç, üstelik eğitimliyse saygın bir yer edinir. Oradaki insanlar iyi kalpli; sizi anlıyor, ruhunuzu anlıyor, düşüncelerinize değer veriyor. Oradan bilim adamları buraya geliyor. Bakın, siz buraya

Vitzeli (Fındıklı) Aslan Bey.
Trabzon'da on yıl matematik öğretmenliği yapmıştı ve
atmacalarla ilgilenmeyi seviyordu.

bizim hakkımızda bir şeyler öğrenmeye gelmişsiniz, hiçbir Laz ya da Türk Rusya'ya Rusça öğrenmeye gitmiş mi?"

Kazım Bey Rusları takdir ediyor ve onlara saygı duyuyordu, bunu da saklama gereği duymuyordu. Bu konu hakkında uluorta konuşması, politik görüşlerini açık ve keskin bir şekilde belirtmesi beni nahoş durumlara düşürdü. Burada polisin varlığı pek sezilmiyordu. Yerli bir polis memuru beni sorguya çekip pasaportumu göstermemi istedi, ancak diğerleri geldiğinde ortadan kayboldu. Lazların

Kazım Bey.
Marr onu, "Vitzeli, hareketli, ateşli bir genç" olarak anıyor.

arasında bulunan yaşlı bir Türk sözde gizli görevime dair imalarda bulunmaya başladı. Sorularını savuşturmayı başardığımda ise orada bulunan Lazlar, bu gönüllü dedektifin başarısızlığına gülmeye başladılar. Çok geçmeden sokaktan sesler duyulmaya başlandı, dükkân sahipleri ve müşteriler gruplar halinde bu utanç verici olayı görmek istediler. Genç Kazım Bey, olan bitene teklifsizce müdahale etme hakkını kendinde görerek bu kişilerle şahsen ilgilendi.

Kazım Bey, Ziya Bey'in yeğeniydi. Abaşidze soyadını taşıyan Ziya Bey ise Müslüman Gürcülerdendi.

Üstün Türkçe bilgisine rağmen tüm benliğiyle Rusya'ya bağlı ve Rus edebiyatına sevdalı biriydi. Çok sayıda Rus klasiği okumuştu ve Rusya'ya gitme hayali kuruyordu. Memleketi Batum'da yaşayan kız kardeşlerine göz kulak olacak kimse yoktu, oraya girişi yasaklanmıştı ve Rusya'nın iç bölgelerinde yaşamak için izin alamıyordu.

Vitze'de bir hafta kaldım. Yerel lehçe üzerine çalışırken birçok yardımcım oldu. Düzenli olarak yardım edenler arasında Vitzeli liman reisi Ahmet Efendi'nin oğlu 38 yaşındaki Şevki (Kozma) Kadıoğlu ve 10 yılını Arkabi'de geçirmiş, 3 yıl Atina'da çavuşluk yapmış, birçok ülkeyi gezmiş, birçok Avrupa ve doğu dilini çat pat konuşabilen bir oğlan vardı. Bölgeden ayrılmadan bir gün önce, Vitze'den iç kesimlere doğru bir yolculuk daha yaparak Abu vadisindeki köylere gittim. Merkeze yakın olan dairemizden saat 9.45'te ayrılıp yürüdük. Beş dakika sonra Abu'nun sağ kıyısına varmıştık. Yukarı doğru çıkan yol sadece yayalar içindi. Bu yol, tepedeki uçurumun kenarından kıvrılarak dereden uzaklaşıyor ve ormanın içinde gözden kayboluyordu. Yol boyunca sık sık *moşvacinoni* (მოშვაჯინონი)

Vitze'de fındık ayıklama işlemi.
Ayaktaki Şevki (Kozma) Kadıoğlu, liman reisi Ahmet Efendi'nin oğluydu.

denilen dinlenme yerleriyle karşılaştık. Burası yola açılan bir kapısı olan, dört direkle çevrilmiş, dört köşeli bir çardaktı. İçerde, duvar boyunca, yerden yüksekliği çardağın boyunun üçte biri olan oturaklar diziliydi. Çardağın üzeri kiremitle kapatılmıştı. Lazlar, buranın ani bir yağmur ihtimaline karşı yapıldığını söylediler ancak iyi havalarda da içeride dinlendiklerine şahit oldum.

Saat 10.23'te ilk molamızı verdik. 10.35'te yolumuza devam ettik ve Aşağı Abu [Aksu] köyünün sınırına vardık. Lazlar aceleyle yürümeyi pek sevmiyordu. Yoldan geçenler, hatta yabancılar bile, hızlıca yürüyen birini gördüklerinde, "Bir şey mi oldu?" diye soruyordu. Saat 11.15'te ikinci *moşvacinoni*ye vardık. Buradaki çardağın yanından bir dere akıyordu. Siyah kıyafetleriyle bir Çingene kafilesi

bizi karşıladı. 11.45'teki son molamızın ardından Yukarı Abu [Çağlayan] köyünün sınırına vardık. Saat birde bahsettiğim köyün merkezinde, üçüncü *moşvacinoni*deydik. Bir tarafta okul, diğer tarafta ise cami vardı. Okulda kızlar ve erkekler beraber eğitim görüyorlardı. Çardakta ise gençler ve yaşlılar beraber oturuyordu. Gençler bizi sıcak bir şekilde karşıladı ve çocukların okulun önünde fotoğraflarını çekmemize izin verip vermediklerini sorduğumuzda, "Tabii ki çekebilirsiniz!" diye cevapladılar. Ancak mollalar izin vermeyince mahcup oldular.

İçlerinden biri, İstanbul Darülfununu öğrencilerinden Ahmet Hamdi, bizi evine davet etti. İlk defa otantik bir Laz evine gitmiş olduk. Odanın Avrupai tarzda döşeli değil de eski Laz oymalarıyla bezenmiş olmasından ötürü öğrenci biraz utandı. "Değişen Türkiye"nin vatansever politikası hakkında hararetli hararetli konuştu ancak sadece Türkçe kullandı. Lazcası ya hiç yoktu ya da oldukça zayıftı. Misafirperverliği için teşekkür ettik ve geldiğimiz yoldan eve dönmek üzere yola çıktık.

19 Eylül günü sabah saat 9.55'te Yusuf'un *feluka*sıyla Vitze'den Arkabi'ye gidecektik. Yola çıkmadan ücreti öğrenmek istediğimde kahvehanenin sahibi Vitze'den Arkabi'ye *feluka* üzerinde gitmenin 2 rubleden fazla tutmayacağını söyledi. Yusuf'a ücreti sorduğumda müphem bir cevap verdi: "Üç ruble ya tutar ya tutmaz." Üç rublenin çok fazla olduğunu fark ettiğimde ise Yusuf sırıtarak, "Yarın konuşuruz," diye kaçamak yanıtladı. Sabah vakti, doğrudan cevap vermek yerine yolun zorluklarından bahsetmeye başlayan Yusuf, üç kürekçiye ihtiyacı olduğunu, hem Vitze hem de Arkabi'deki amirine ödemeyi rubleyle yapmak zorunda olduğunu söyleyip bir sürü şey geveledi.

Beni gereksiz konuşmalarla meşgul etmemesi ve doğrudan ücreti söylemesi için birkaç kez lafa girmeye çalıştım. Yusuf kâh kahvehanenin sahibine kâh havaya bakıyordu, sonunda cevap vermeye lütfetti: "Dört rubleye *feluka* senindir ve adamlarım hizmetindedir!"

Fakat *feluka*ya oturduğumuzda, pupanın dar güvertesine evlerindeymiş gibi yerleşmeye çalışan yolcuları fark ettik. Kahvehanenin sahibi, Yusuf'un ağabeyinin de bizimle beraber geleceğini söylemişti. Sonra 8 yaşında, tüm bedeni kabuklar ve şüphe uyandıran yaralarla kaplı bir kız çocuğu bindi. Yanında 12-13 yaşlarında, yüzünü zaman zaman sarı, ince bir bezle örten, yalınayak bir kız vardı. Arkabi'ye kadar gidecek olan konuşkan, yaşlı bir adam ile Sumleli [Sümer] iki Laz daha yanımıza oturdu. Bunların ilki çok kibar, hastalıklı, ahaliye bakılırsa Ramazan ayına saygı duymayan –olgunlaşmamış üzüm yiyordu– bir adamken; öteki ise göz kamaştırıcı beyazlıkta dişleri ve iyi taranmış bıyıkları olan, başında Laz usulü, çok şık örülmüş bir başlık olan bir gençti. 12 yaşındaki bir oğlanı da *feluka*ya almak istedikleri için Vitze'den bir türlü ayrılamadık. Bizimle gelmek isteyen daha başkaları da vardı ancak sonunda sabrım taştı ve onlara karşı sesimi yükselttim. Buna rağmen laubali, utanmaz ve yolculuğu burnumdan getirecek olan Hopalı, Laz bir polis memuru son anda *feluka*ya zıpladı. Onun yüzünden Lazca pratik yapamadım, sadece dinlemekle yetindim. Ne zaman bir sohbet başlasa, Hopalı polis memuru lafı Batum'un tavernalarındaki güzel kızlara getiriyordu. Yanındaki 13 yaşındaki kızla cilveleşiyor, açık saçık şiirleri ya da imalarıyla yanında oturan 12 yaşındaki oğlana sataşıyordu.

Sürpriz yolcuların birkaçı ve Hopalı polis memuru kü-

reğin arkasına oturmuşlardı. Rüzgâr olmadığı için yelken boş boş dalgalanıyordu, fakat yeterince hızlı yol alıyorduk. Güvertede beş kürekçi vardı. Saat 10.45'te Laz köyü olan Torosi'ye [Liman] vardık. Tam kıyıda bulunan ve toplam on evden oluşan küçük bir köydü. Yol arkadaşlarımın söylediklerine göre en fırtınalı günlerde bile kıyının önünde gemiler için güvenli bir liman bulunuyordu ancak etrafta buna benzer bir şey göremedim.

Saat 11.10'da Sumle'ye yanaştık. Yolcular suya düşme tehlikesine rağmen inmeye başladılar. Bıyıkları özenle taranmış Laz, denizin içinde, dizlerine kadar ıslanmış bir şekilde kıyıdaki kahvehaneye doğru neşeyle koşuyor, gölden çıkan bir köpek gibi ayaklarını sallayarak üstündeki suları etrafa sıçratıyordu.

12.25'te Motsxora [Kıyıcık] köyü göründü. Köyün önünden geçtik ve bir saat içerisinde Vitze ve Arkabi arasında akan küçük dereye vardık.

14.15'te Arkabi'ye yanaşmaya başlamıştık. Daha şehre varmadan, denize yakın bir yerde, sancağımızın batısında, görünüşe göre kahvehane olan yüksek bir yapı göründü. Daha sonra dere ağzına vardık. Dere her ne kadar fark edilir olmasa da yanından geçerken varlığını bize hissettirdi. Derenin döküldüğü yerde şiddetlenen dalgalar, *feluka*mızı bir beşik gibi sallıyordu. Vitze ve Atina'ya kıyasla Arkabi, denizden daha uzakta bulunuyordu. Belki de bu yüzden dükkânlar deniz kıyısına paralel değil dik olarak uzanıyordu. Kıyı boyunca birkaç yelkenli dizilmişti. Demir attık ve kürekçilerden biri kıyıya zıplayarak *feluka*yı kıyıya doğru çekti. Kaptan ise dizlerine kadar suyun içinde, bizi sırtına alıp indirdi. Diğer yandan eşyalara da el atıyordu ancak onları kıyıya yerli hamallar taşıyordu.

Arkabi (Arhavi). Marr burayı, "Çok güzel ve aydınlık bir yerdi, etraf tertemizdi, insanlar güler yüzlüydü" sözleriyle anlatıyor.

Arkabi kahvehanesinde, Atina ve hatta Vitze'dekinden farklı, bambaşka bir hava vardı. Çok güzel ve aydınlık bir yerdi, etraf tertemizdi, insanlar güler yüzlüydü. Lazca üzerine çalışmalarım onları pek şaşırtmıyordu, şüphe veya düşmanlık duymadan yaklaşıyorlardı. Vitze'deki Aslan Bey'den aldığım seyahat tezkeresini götürdüğüm yerel görevli ihtiyatlı birine benziyordu fakat tezkereye bakma gereği duymadan her türlü yardımda bulunmayı kabul etti. Bu kişi, muhtemelen *Trabzon* gemisindeki görevlilerden biriydi. Beni gemiden tanıyordu; gemideki görevlilerden biri ona benden bahsetmiş olmalıydı. Yöre Lazcasını en iyi bilen kişileri çağırdı. Arkabi lehçesi üzerine çalışmalarıma büyük bir istekle yardımcı olan Şevki Efendi Sohtazade ya da Mehmet Şevki, aynı zamanda İstanbul Darülfununu'nda öğrenciydi. Pera mahallesindeki Galata'dan gelmekteydi. On yıl İstanbul'da bulunmasına rağmen anadi-

lini nasıl bu kadar iyi koruyabildiğine dair soruma Şevki Bey şöyle cevap verdi: "Lazcayı unutmak mümkün değil. İstanbul'da çok sayıda Laz var ve birbirimizle her zaman Lazca sohbet ediyoruz."

Ne yazık ki Lazca unutuluyordu. Arkabili bir Laz olan kahvehanemizin sahibi Hacı Şahinzade Hamdi Bey, Türkçede ve Gürcücede kendini daha iyi ifade edebildiği için bu dilde konuşmayı tercih ediyordu. Gürcüceyi "Çürüksu dili" (ჩურუქ-სუღუ-*Çuruksuli*) olarak adlandırmasını ilginç buldum.

Atina ve Vitze'de lehçeler üzerine topladığım bilgilerin kontrolünü Arkabi'de yapmak zorunda kaldım. Bunun için tam iki gün harcadım.

20 Eylül günü saat 9.30'da *feluka* üzerinde Arkabi'den Hopa'ya geçtim. On beş dakika içinde yukarısında iki mağara bulunan dik bir kayalığa vardık. Kayıkçının verdiği bilgilere göre mağaraların yüksekliği 53 metre kadardı. *Feluka*nın sahibi, saat 10.35'te, usta manevralarla dolandığımız kayalıklarla dolu denizin kenarındaki buz gibi kaynak suyunu içmemi önerdi. Saat 11'de Kis'i [Sugören] arkamızda bıraktık. Yarım saat sonra da Hope ya da Hopa'ya (Lazlar Hopa diyordu) vardık. Burada tekrar kaymakam tarafından sorguya çekildik. Kendisi Müslüman Rumlardandı. Fransızca birkaç kelime biliyor, ancak dili pek anlamıyordu. Masasına yarı uzanmış bir halde beni sorguya çekti. Kaymakamla birlikte bir molla oturuyor ve cevaplarıma pek kulak asmadan bir şeyler karalıyordu.

Öğrencim N. N. Tihonov, Arkabi'den Hopa'ya yayan geldi. Zorlu bir yürüyüş yoluydu ancak muazzam manzaralar sunuyordu. Yolun yukarı kısımlarındaki yüksek bir dağın tepesinde, buradaki kaleleri andıran bir yapı bulu-

nuyordu. Rehberin dediğine göre bu yapı bir kilise kalıntısıydı. Kalıntılarla dolu bu dağın tepesini tüm Hopa'dan görebilmek mümkündü. Ve işte, Tihonov nihayet yetişti. Bir Rusla karşılaşmak beni ziyadesiyle rahatlattı. Genelde buralar oldukça tenha sayılırdı, çünkü bu Ramazan günlerinde Müslümanlar, kendilerini kimselerin göremeyeceğini umarak sigara ve su içiyorlardı. N. N. Tihonov, derenin başında iki mollayı gafil avlamış ve üzüm salkımlarının çöplerini gizlerken mollaların eli ayağına dolanmış.

Başlarda, tanıştığım çok zeki bir Laz'ın bana yardımcı olabileceğini düşünmüştüm, ancak sonraları bu kişinin devletin hizmetinde olduğunu öğrendim ve onun arkamdan iş çevirme niyetinde olduğu ortaya çıktı. Hopa lehçesini bilen, güvenilir ve uyanık rehberim Ali Efendi'nin tam adı Hacı Karaloğlu Ali Efendi'ydi. Kendisini Hopa civarında sıkça görebilmek mümkündü, iş için Batum'a gidip geliyordu ancak artık istemediği kadar boş vakti vardı çünkü çıkan bir yangında dükkânını ve her şeyini kaybetmişti. Ali Efendi dışında odamı sürekli ziyaret eden ve sorularıma içtenlikle cevap veren Lazlar da bulunmaktaydı.

Hopa'da bir hafta kadar çalıştım. Programımı tamamlayarak 26 Eylül günü *Trabzon* gemisi ile Batum'a hareket ettim.

Vitze, Arkabi ve Hopa'da şehir nüfusu, köy nüfusuna nazaran daha hoşgörülü ve oldukça açık görüşlüydü. Her adımımızı takip eden bir de Türk polisi vardı.

Arkabi'de, Ceneviz Kalesi'nin kalıntılarının fotoğraflarını çekmesi için N. N. Tihonov'a yolu göstermeyi kabul eden cana yakın bir genç bulduk. Ne var ki yaşlı bir adam, bastonuyla bu gence saldırmaya kalktı. Genç Laz belinden revolverini çıkarıp ihtiyarı yere sermekle tehdit

edince yaşlı adam bastonuyla odama daldı. Bu arada bir polis memuru, beni çalışmalarımdan alıkoyarak yaka paça karakola götürdü. Burada bulunan polis müdürü bana bağırmaya başlayınca, ona serinkanlılıkla işlerimizle alakalı yüksek mercilerden bir havadis gelip gelmediğini sordum ve olumsuz bir cevap aldım. Bunun üzerine İttihatçı bir grup bulunduğum odaya girdi ve nahoş bir tablonun ortaya çıkmasına engel olup beni serbest bıraktılar.

Bilgi birikim sahibi Lazlar bizi birçok kez savunmaya çalıştı ancak işler öyle bir hal almıştı ki ben daha çok dilbilimsel notlarımın ortadan kaybolmasından korkuyordum. Her türlü sorumuz yanlış yorumlanıyor, çektiğimiz her fotoğraf şüphe uyandırıyordu, kadınlarla ilgili soru sorunca koyu Müslüman halk devreye giriyordu. En masum coğrafi sorular bile olağanüstü bir ihtiyat gerektiriyordu. Fotoğraf çekme işini yürüten N. N. Tihonov, konularını oldukça daraltmak ve halkı yatıştırmak için hiç de ilgimizi çekmeyen tiplerin fotoğrafını çekmek zorunda kaldı. Askeri amaçlarla burada bulunduğumuza dair şüpheleri ortadan kaldırmayı başardığımızda da bu sefer beni Laz halkını kışkırtmaya çalışan bir Laz olarak göstermeye başladılar. Neyse ki o gün ayrılacaktım.

Lazcayı araştırmak üzere Atina vadisindeki köylere yayan gerçekleştirdiğimiz ilk gezi bana pek fayda sağlamadı. Bu dili etraflıca incelemek ancak farklı koşullarda mümkün olabilir. Her şeyden önce, halkın size güvenle yaklaşması ve Lazcaya ilgi duyulabileceği fikrine alışması lazım. Bunu başarmanın tek yolu bölgeyi düzenli olarak ziyaret etmek ve bölgedeki nüfuzlu kişilerle bağlantı kurmak. Aksi halde Lazca konuşan bu kişilerle yakınlık kurabilmenin bir yolu yok. Onlarca köyü gezebilir ama birinin bile

içine giremezsiniz. Herhangi bir köye gidebilirsiniz ama kapılar size kapalı olacaktır, çünkü yöre halkı birbirine uzak arazilerde yaşıyor ve içlerinden herhangi birini ziyaret edebilmek için ev sahibiyle tanışık olmanız gerekiyor. Ev halkı ile tanışık olmak özellikle önemli; bu durum Laz kadınları ile iletişim kurmanızı kolaylaştırmasa da en azından onları, arı Lazcanın en iyi koruyucularını dinleyebilme olanağını size sunuyor. Tanıdık bir hane olmaması halinde halk ile ancak yolda, dere kenarlarında, yol boyunca belirli aralıklarla bulunan çardaklarda ve özellikle kahvehanelerde tesadüfen karşılaştığınızda iletişim kurabilirsiniz. Kadınları kahvehanelerde görmeniz imkânsız, onlar buraları ziyaret etmezler. Bunun dışında, buralarda farklı etnik kökenlere sahip insanlar bulunur, kahvehane sahibi her zaman Laz olmayabilir (Türk ve Rum olabiliyorlar) ve çoğunlukla Türkçe işitebilirsiniz.

Türkiye Lazistanı'na ve bölgenin iç kesimlerine bizden önce Avrupalı hiçbir bilim insanının uğramamış olduğuna inanması zor ancak bu bir gerçek. Rusya ile sınırı olan, Rus, Fransız ve Alman gemilerinin güvertelerinden rahatlıkla görebileceğiniz bu küçük kara parçasına dair Arap yarımadasından daha az bilgiye sahibiz. Adı geçen halklara ait gemiler –Alman gemilerinin seferleri daha sık ve rutindir– seferlerini tamamlarken Batum üzerinden Rize'ye ya da her hâlükârda Trabzon'a uğrar. Sadece Gürcü ve kısmen Ermeni tarihi uzmanları değil, aynı zamanda klasik tarih ve Bizans tarihi uzmanları da bu kadim kara parçasıyla mutlaka tanışmalılar. Dikkat edilmesi gereken bir nokta daha var; biz Lazlar hakkında çok az şey bilsek ve burayı hiç ziyaret etmesek de onlar Rusya'yı tanıyorlar ve oraya severek gidiyorlar. Yurtdışındaki herhangi bir yere

nazaran Türkiye Lazistanı üzerinde gözle görülür bir Rus etkisinden söz edebiliriz. Daha açık konuşmak gerekirse, sınırlarımızın en uç köşesinde bulunan Türkiye Lazistanı'nın özellikle Atina bölgesinde, Rus etkisinden ve Rusçanın güçlü bir şekilde yaygınlaşmasından söz edebiliriz.

Peki, orada Ruslara karşı beslenen hisler olumlu muydu? Ben ve öğrencim N. N. Tihonov tam tersi bir duruma, yani Ruslara karşı anlaşılmaz bir şekilde kötü hisler beslendiğine tanık olduk. Fevzi Bey gibi müstesna kişileri hariç tutuyorum – Fevzi Bey Rusça bilmiyordu. Lazlarla olan sohbetlerimden yola çıkarak Ruslara karşı büyük ölçüde sempati ve saygı besledikleri sonucuna vardım. Bu sempati ve saygıyı daha çok Türkiye Lazistanı'nın Rusça konuşulmayan bölgelerinde ve Rusça bilmeyen Lazlarda gördüm. Beklenmedik bir şekilde, bize, Ruslara şüpheyle yaklaşanlar, Rusya'da yıllarını geçirmiş kişiler oldu. Bir keresinde, yirmi senesini Kiev'de geçirmiş olduğunu söyleyen bir Laz odama dalmış ve yolculuğumun amacı hakkında Rusça olarak beni soru yağmuruna tutmuştu. "Lazca öğrenmek mi? Niye ki?" Onu bir türlü diller üzerine araştırma yapan bir bilimin var olduğuna ikna edememiştim. Sonunda ona, yirmi yılını bir Rus üniversite şehrinde geçirmiş biri olduğu için, gündelik olaylar üzerinden şu soruları sormuştum:

"Üniversite ne demek biliyor musun?"

"Hayır!"

"Belki fırınından ekmek almaya gelen beyefendiler arasında bir profesör olabileceğini duymuşsundur?"

"Hayır!"

"Öğrencileri de mi hiç duymadın?"

"Duydum!"

"Öğrenciler kimdir, biliyor musun?"

"Biliyorum, onlar kargaşa yaratır."

Daha önce Rusya'da bulunmuş olanlar, Ruslarla bire bir iletişim kurduklarından işi saygısızlığa vardırdılar. Anavatanından hiç ayrılmamış olanlar ve daha aşağı kesimlerde yaşayanlar ise oldukça sağlam karakterlere sahiplerdi.

Bu kara parçasına dair daha net bir fikir edinebilmek için en çok Genelkurmay Başkanlığı'na ait haritaya güvenmiştim. Haritayı İmparatorluk Bilimler Akademisi sayesinde bulabildim ancak ilgimi en çok çeken nokta, Vitze ile Furtona derelerinin arasındaki bölgenin, haritada beyaz, boş bir alan olarak gösterilmesi oldu, bölge etraflıca incelenmemişti. Haritanın diğer sayfalarını *gizli* damgasıyla temin edebildim, ancak bu durum insanların çalışmalarıma şüpheyle yaklaştığı bölgelerde haritanın serbestçe kullanımını zorlaştırdı.